

U PREDVORJU EVROPE: POLITIČKO KONSTRUISANJE DRUGOSTI

Iver B. Nojman, *Upotrebe Drugog: „Istok“
u formiranju evropskog identiteta*, Službeni
glasnik, Beograd 2011

Tijana Bajović

Svako samoodređivanje je na neki način dvostruko redukcionističko. Na prvom mestu, ono podrazumeva stvaranje idealizovane, zaokružene slike sebe kao subjekta formiranog i manje-više nepromenljivog u vremenu. Istovremeno, definišući se naspram nečeg što vidi kao radikalno drukčije od sebe, subjektovo samoodređenje i tog Drugog svodi na jednu apstrakciju (ali i samo/projekciju). Marginalnost je, dakle, ono na šta u procesu sopstvenog samoodređenja subjekt neumitno naleće: negativno (opozitno) se određujući naspram Drugog. Društvo/zajednica kao subjekt svoj legitimitet pribavlja na račun različitosti od Drugog, diferencirajući se pritom od čitavog niza spoljnih (npr. druga društva, nacije itd.), ali i unutrašnjih (npr. potkulture) Drugih.

U središte pažnje društvenih nauka problem drugosti je dospao u drugoj polovini prošlog veka, u doba zamaha kritike kolonijalizma, zahvaljujući nastojanju dekonstrukcije da obelodani mehanizme kojima je suvereni moderni subjekt potčinjavao sve različito od sebe, ono što je sam definisao kao mračno, neprosvećeno, zaostalo. Studija „Upotrebe *Drugog*“ pokazuje na koji način su rasprave o kolektivnom identitetu i dinamici sopstvo/subjekt-drugost ušle u oblast studija međunarodnih odnosa. No, treba napomenuti da pred nama nije tipična analiza međunarodne politike, budući da se u celom radu uočava daleko šire i dublje obrazovanje autora ove studije, profesora Ivera B. Nojmana (Iver B. Neumann), i to u oblasti socijalne antropologije, istorije i politikologije. Prevod ove studije na srpski jezik se pojavio 12 godina nakon njenog objavljivanja u originalu, na engleskom. No, ovaj vremenski razmak nije od naročitog značaja za nas, odnosno samu knjigu ne čini manje aktuelnom iz dva razloga. Najpre, iako autor ne analizira procese konstruisanja subjekta u odnosu na balkanske Druge, a ni samih balkanskih subjekata u odnosu na ostale balkanske Druge, teorijsko-metodološki aparat koji je u knjizi razvijen ima široko polje primene, pa se tako može primeniti i u okviru izučavanja Balkana/Jugoistočne Evrope.

Konačno, pojava prevoda na srpski dobija na značaju naročito kada se imaju u vidu pripreme za početak pregovora o pridruživanju Evropskoj uniji.

Prateći fukoovski genealoški pristup, autor u ovoj publikaciji analizira dihotomiju evropski subjekt – istočni Drugi. Cela studija je zamišljena kao rasvetljavanje ideologije evropske ideje i evropskog identiteta, koji se gradi nasuprot onom (hronološkim redom) manje „verujućem“, manje civilizovanom, manje kulturnom, manje demokratskom Drugom. No, centralni zadatak opsežne analize dinamike subjekt – Drugi jeste da se pokaže kako se vekovima unazad „Istok“ koristi kao oznaka za inferiornu drugost na sva tri nivoa stvaranja kolektivnih identiteta: panevropskom, regionalnom i nacionalnom. Istok nije tek geografska već simboličko-ideološka odrednica, on označava demarkacionu liniju od koje se subjekt odvajaju/izdvaja. Nasuprot Istoku stoji ono što mu je vazda bilo suprotno i nedostižno: kulturno, razvijeno, demokratsko, napredno i liberalno zapadnoevropsko. Istok tako „nije više vezan za svoju geografsku referentnu tačku“, on je „postao opšti društveni marker u evropskom obrazovanju identiteta“ (str. 229).

Autor razmatranje započinje isticanjem povećanog interesovanja za pitanja identiteta, naročito kolektivnog, te dinamike subjektivnosti i drugosti u okviru teorije međunarodnih odnosa od osamdesetih godina naovamo. On studijama međunarodnih odnosa pokušava da ponudi jednu dublju teorijsku osnovu, pri čemu inspiraciju crpi iz vrlo obimne literature iz oblasti antropologije, sociologije, istorije, književnosti.

U uvodnom izlaganju, Nojman razlikuje četiri pravca analize dinamike stvaranja kolektivnih identiteta: etnografski, psihološki, kontinentalnofilozofski pravac, te pravac „istočnog skretanja“ (Eastern Excursion). Poslednji pravac, koji autor smatra naročito značajnim budući da se bavi *oni-me što je na marginama*, otvara put prodiranju teorije konstrukcije identiteta u studije međunarodnih odnosa. U ovaj pravac

on ubraja različite teoretičare kao što su: Bahtin (Bakhtin), Šmit (Schmitt), Zimel (Simmel), Levinas (Levinas), Said (Said), Niče (Nietzsche), Fuko (Foucault), Kristeva (Kristeva). U okviru analize ova četiri pristupa, autor ističe kao značajan postepeni prelazak sa dijalektičkog na *dijaloški* pristup procesu identifikacije. Dok dijalektički ima korene u hegelijanskom viđenju izmirenja suprotnosti u nekom višem obliku egzistencije, dijaloški pristup, koji se najčešće povezuje sa Bahtinom, teži da očuva oba polariteta u harmoniji, istovremeno čuvajući mogućnost promene koja je sadržana u antagonističkom i/ili alternativnom karakteru drugosti.

Nakon kraće analize ova četiri pristupa i pozicioniranja sopstvene teorije u okviru pristupa „istočnog skretanja“, Nojman prelazi na razmatranja konkretnih istorijskih primera upotrebe drugosti u stvaranju evropskih identiteta. U drugom i trećem poglavlju, autor pokazuje kako se drugi upotrebljava za stvaranje *kolektivnog* identiteta Evrope, u sledeća dva se predstavlja uloga drugosti u stvaranju *regionalnih* identiteta, dok se u šestom i sedmom poglavlju izučava upotreba Drugog u svrhe konstruisanja *nacionalnog* identiteta. Ovakvim pristupom se obuhvataju tri najvažnija plana stvaranja kolektivnih identiteta na tlu Evrope i ističe se zaključak da je ta dihotomija, gledanje na svet kroz prizmu razlikovanja od Drugog, prisutna na svim nivoima stvaranja evropskog identiteta (str. 183). U svim ovim procesima podrugovljenja, stvaranja drugog („othering“), geografska istočnost Drugog biva relativizovana, budući da neka zajednica ne mora zaista ležati na geografskom istoku da bi se smatrala „istočnjačkom“ i nazadnom. Istok postaje glavna metafora kojom se objedinjuje sve ono zaostalo, konzervativno, zakržljalo, totalitarno. Međutim, iako uvek doživljavan kao inferiorniji, Istok nije uvek određen u istim terminima. U doba ekspanzionističkih tendencija hrišćanstva, nastojanja da se hrišćanska Evropa ujedini, Istok je svrstavan na „bezbožnički“ i „nevernički“ kraj kontinuuma. U vreme kasne renesanse, u

osvit prosvetiteljstva, Istok je viđen kao di-valj, neprosvećen, zaostao, dok je, pak, u eri razvoja demokratije akcenat na njegovoj totalitarnosti. Drugi je onaj koga najčešće treba, sasvim u prosvetiteljskom duhu, promeniti, odgojiti, podučiti. Tako se Istok oduvek koristi ne toliko za isticanje njegove „negativnosti“, koliko da bi se istakla subjektova superiornost, te sveopšta moralna i kulturna nadmoć. No, za autora subjekt i Drugi stoje u neprestanom dijalogu, u procesu stalnog pregovaranja, i ovaj proces nikad nije jednosmeran: „u onoj meri u kojoj je evropski identitet vezan za postojanje nekog *drugog*, taj *drugi* će biti konstitutivni činilac Evrope i tako će evropska predstavljanja tog *drugog* nužno biti obeležena samom tom činjenicom“ (str. 62).

Na primeru slike o Osmanlijama koja je vladala u Evropi od početka njihovih osvajanja evropskih teritorija, Nojman pokazuje kako se hrišćanska Evropa ujedinila upravo radi suprotstavljanja Turčinu, Drugom koji je fizički, prostorno blizak, ali koji istovremeno ima posve različitu kulturu i versku tradiciju. Naime, pre XV veka termin Evropa se vrlo retko upotrebljavao i govorilo se prevashodno o hrišćanskim zemljama. Religija je bila osnov za simboličku podelu na dva suprotstavljena tabora: hrišćani-nevernici/muslimani (ili sa pozicije Osmanlija: muslimani-nevernici/hrišćani). Autor pokazuje da sa negativnim predstavljanjem Turaka, u Evropi raste jedinstvo, te da, s izostravanjem slike neprijatelja Turčina, raste solidarnost hrišćanskog sveta u borbi protiv njega, a potom i sami krstaški ratovi protiv Drugog, potpomažu solidarnost među hrišćanskim svetom (str. 64). „Sarceni' nisu bili *drugo* Evrope, već *drugo* hrišćanskog sveta“ (str. 65), oni su bili „*drugo* po religiji“ (str. 65).

Turski Drugi je nastavio da jača i ujedinjuje hrišćanski svet u XIV i XV veku. No, u ranom srednjem veku, usled pojačanog vojnog pritiska Osmanskog carstva, „Sarceni“ su ustupili mesto „Osmanlijama“, postavši time „zastupljeni u stvaranju Evrope modernog sistema država“ (str. 65). Ovde se, naime, radi o dve „borbene univer-

zalističke verske predstave“ (str. 72), o dve ma religijama koje žele da dobiju prevlast. No, navodeći Rodinsona (Rodinson), Nojman ističe da se već krajem XIV i u XV veku na Osmanliju gledalo više kao na *svetovnu i kulturnu* nego ideološku pretnju, što jasno govori o jednoj široj tendenciji: da na pragu XVI veka evropski vladari nisu hteli da žrtvuju političke interese zarad hrišćanskog ekspanzionizma (str. 67). U narednom periodu, krajem XVII veka, *verski* Drugi se pretvara u *vojno-političkog* Drugog (str. 67), što je simbolički predstavljeno u sve češćoj upotrebi termina *varvarin* za Turke, umesto ranijeg *nevernik* (str. 73).

U međuvremenu, Evropa doživljava korenite promene u sferi politike i prava. Tako Edmund Berk (Burke) konstruiše pojam evropskog komonvelta da bi pružio definiciju Evrope kao različite od Osmanskog carstva po brojnim osnovama, jer, identitet postaje jasan tek u kontrastu sa onim što ga *ne* čini. S druge strane, navodeći Gerita Gongu (Gong), Nojman ističe da su u XIX veku evropski pravници stvorili zvanični evropski civilizacijski standard kojim su svet podelili na civilizovano međunarodno društvo i „one druge“ (str. 77). Upravo u to vreme, budući suočene sa slabljenjem svog carstva, Osmanlije prestaju da gledaju na Evropu kao na inferiornu silu koju treba preobratiti,¹ i počinju da je doživljavaju kao nekog na kog se treba ugledati. Tako se uz evropsku pomoć sprovode brojne reforme u Osmanskom carstvu, a sve to „kako bi se Porti dao izgled sekularne države evropskog tipa“ (str. 78). No, iako je polako postajala deo evropskog sistema, naslednica Osmanskog carstva, Turska, ostala je neravnopravna, budući i dalje doživljavana kao „istočni Drugi“, koji već punih 26 godina pokušava da pristupi Evropskoj uniji. Primer Turske je zanimljiv za analizu jer je ova zemlja oduvek predstavljala „intimnog neprijatelja“ (str. 73), a ne nekog udaljenog i

¹ Ovaj proces identifikacije-konstruisanja drugosti uvek je dvosmeran. Tako je, na primer, tokom srednjeg veka za arapski svet, koji je imao daleko razvijeniju medicinu i nauku uopšte, Evropa bila taj inferiorni Drugi.

manje-više nepoznatog drugog, poput Kine ili Indije.

U trećem poglavlju, Nojman razmatra primer Rusije kao liminalni slučaj evropskog identiteta (str. 87), budući da su se njoj „istovremeno pridavali i liminarni i centralni status“ (str. 87). S jedne strane, Rusi su smatrani delom Evrope, budući da su hrišćani (iako hrišćani „istočnjačke“ varijante), ali su se smatrali kulturno nazadnim, izmešanim sa istočnim narodima i njihovim „varvarskim“ običajima i kulturom. Kako je već rečeno, negde u renesansi, na pragu ere prosvetiteljstva, izvršen je prelaz sa podele po verskoj pripadnosti (hrišćani / nevernici) na podelu na osnovu obrazovanja i kulture (prosveteni/varvari) (str. 92). Upravo po ovom kriterijumu kulture i pristojnosti, Rusiji je „zapala“ ista ona slika koju su ranije nosile Osmanlije: nekulturna, nepristojna, neobrazovana, neukročena, surova. Tako je Evropa Petra Velikog smatrala varvarinom zbog njegovog grubog ponašanja, ali ga je videla i kao pokajnika, učenika koji želi da se promeni i prihvati tekovine moderne Evrope (str. 94).

Rusija je uvek bila deo istosti, a ne drugosti Evrope (str. 95). Ona je bila učenik, ali imala je šta i da udahne staroj Evropi, novu vitalnost, drukčiji duh života (str. 105). Slika o njoj je uvek varirala između nekoga ko je tako sličan Evropi, i onog ko je uvek na ivici da propadne u ponore varvarstva. Naravno, trend viđenja ruskog Drugog diktirale su političke prilike, pa je tako bilo nesuglasica među evropskim intelektualcima i političarima oko toga čije bi ekspanzionističke težnje trebalo podržati: Rusiju ili Osmanlije. Na Rusiju se tokom XIX veka gledalo kao na potencijalno opasnog Drugog sa izraženim ekspanzionističkim težnjama, dok je tokom Hladnog rata ova podela na varvarske Ruse/Sovjete i napredni Zapad, poslužila prilikom podele na dva tabora. Iako se doživljavanje konkretnog Drugog menja tokom vremena, ono ima i određeni kontinuitet, te uvek sa drži bar nekakvo upozorenje o mračnoj prošlosti tog Drugog, koji uvek može da sklizne u mrak neznanja i divljaštva. U ovom periodu umesto stare podele na civilizovano

i varvarsko, na scenu stupa dihotomija demokratsko/totalitarno (str. 122), a Rusija kao ponekad buntovan, a ponekad poslušan učenik, biva većito zaglavljena „u nekoj fazi tranzicije ka evropeizaciji“ (str. 129).

U okviru empirijskog dela studije, drugo i treće poglavlje najuspešnije pokazuju čitav proces konstrukcije drugosti. U naredna dva poglavlja, autor razmatra ulogu podele subjekt / Drugi u stvaranju regionalnih identiteta: Centralne i Severne Evrope. Kako ova dva poglavlja nisu jednako dobro razrađena kao prethodna dva, ostavlja se utisak da su iskorišćena samo kao primer, ilustracija da se „Istok“ može simbolički beskonačno rasparsčavati: zarad panevropskih, ali i regionalnih i nacionalnih ciljeva. Uprkos tome, stoji činjenica da je u literaturi pojam regionalnih kolektivnih identiteta nedovoljno izučavan, pa je Nojmanov pokušaj da na to ukaže u ova dva poglavlja svakako vredan pomena.

Šesto i sedmo poglavlje autor posvećuje konstrukciji drugosti u cilju stvaranja nacija (Rusije i Baškortostana). Na primeru postsovjetske Rusije, podeljene na prozapadnjake i nacionaliste, Nojman pokazuje kako se odvija borba između dva tabora, pri čemu je u ruskom društvu postojala ogromna razlika između dva stajališta: samoosude i isticanja sopstvene kulturne i duhovne posebnosti. Naime, prozapadnjačka slika o sebi kao inferiornom učeniku velike i napredne Evrope morala je da se drastično izmeni pod uticajem nacionalističke ideologije koja je bila znatno dominantnija u Rusiji. Tako se i u okviru prozapadnjačke struje razlikuju dva tabora: jedan koji je govorio o približavanju Rusije Evropi u smislu učenja, ugledanja, „pripravničkog staža“, dok je drugi uveo pojam Evroazije i međusobnog obogaćivanja ove dve regije. I upravo se na ovom primeru vidi koliko ekonomska, politička i vojna moć utiču na to hoće li se ovaj „pripravnički staž“ u službi Evrope prihvatiti bez pogovora, hoće li se odbaciti ili, pak, delimično prihvatiti.

Nakon opsežnog empirijskog dela studije, Nojman u zaključnom poglavlju eksplisito

navodi svoju teorijsku poziciju, smestajući svoj rad u okviru konstruktivičkog pristupa. No, ovde se uočava jedan nedostatak: kako je studija sastavljena iz serije ranije objavljenih članaka, to se uočava na planu nedovoljne unutrašnje koherentnosti same analize. Naime, tek u zaključku, autor ovlašno obrazlaže svoju poziciju, govoreći o sukobu između poststrukturalizma i konstruktivizma, pri čemu ne posvećuje dovoljno prostora analizi ovog sukoba, ostavljajući mnogo toga nedorečenim.

Nojman pravi podelu na poststrukturalističku i konstruktivističku perspektivu u stvaranju identiteta, i ističe da prvi pristup greši u tome što proces identifikacije svodi na nešto što se dešava između subjekta i poretka, umesto na ono što se događa na relaciji subjekt – Drugi, naime, poststrukturalizmu nedostaje „intersubjektivno tumačenje procesa identifikacije“ (str. 230). U poststrukturalističkim tekstovima Drugi nestaje kao subjekt (str. 243), i budući da negira postojanje intencionalnosti, delatnosti, poststrukturalizam sam postaje politički impotentan. S druge strane, konstruktivistički pristup ispravlja ovu grešku, ali propušta da obrazloži postojanje subjekta u političkoj realnosti, budući da tvrdi da je subjekt mrtav (str. 231).

Autor zato uvodi pojam „kao da...’ priča“ (as-if stories), priča u kojima se uzima, ili bolje, za koje se pretvara da subjekt postoji i van datog, konkretnog konteksta.² Drugim rečima, makar verovali da suvereni i nedeljivi subjekt ne postoji, mi moramo naći načina da proučavamo one subjekte vrlo realno postojeće u praktično-političkoj sferi. „Kao da...’ priče“ moraju postojati kako neke marginalnije aktere i njihove alternativne narative ne bi istisnuli sa političke pozornice igrača čiji je identitet daleko jasnije određen. Tako ove priče ostaju na političkoj pozornici, čime se ostavlja mogućnost da ospore dominantne konstitutivne priče subjekta (str. 245). U slučaju kada Drugi odbija da prizna priče koje

konstruiše subjekt, subjekt može da reaguje na tri načina. Može da prihvati priče koje pričaju Drugi o njemu, ili da napusti priče koje mu Drugi ne priznaje, ili, pak, da insistira na svojoj verziji stvari (str. 245). Upravo se ovde vidi kako je u savremenoj teoriji zaboravljena moć Drugog u konstruisanju dominantne verzije tumačenja društvene realnosti: vladajući narativ zavisi i od Drugog, od njegove ekonomske, kulturne, ali i simboličke moći, te spremnosti da opravdava identitet subjekta.

Opšti Nojmanov zaključak glasi da ma koliko mi osporavali esencijalizaciju i stvaranje temeljnih identiteta, subjekti nastavljaju da postoje. Drugim rečima, iako narativ o deesencijalizaciji subjekta postoji, postojaće i oni drugi, alternativni narativi, koji ga osporavaju i tvrde da je identitet neophodan. Prosto odricanje od identiteta, odbijanje da se nekakav identitet konstruiše, zapravo će onemogućiti bilo kakav vid borbe za simboličko predstavljanje na političkoj sceni. Drugim rečima, neophodno je preuzeti određeni kolektivni ili grupni identitet u cilju preduzimanja konkretne političke akcije u ime neke grupe – radi se o političkoj efikasnosti, upotrebljivosti i neophodnosti identiteta u društvenim sistemima.

Autor studiju završava navođenjem Zigmunta Baumana (Bauman) da u onoj meri u kojoj se u moderni problem identiteta sastojao od težnje da se identitet konstruiše kao stabilan, u postmoderni akcenat je utoliko na tome da se izbegne očvršćivanje identiteta, kako bi se ostavilo prostora za Drugog. Drugi je u opasnosti, zato mora da nađe načina da pribavi sebi nekakav identitet, koji bi mu omogućio političko delovanje.

Nojman u prvom delu studije podseća da je Vilijam Pen (Penn) 1693. godine izneo plan za organizaciju evropskog sistema država, koji je podrazumevao da bi Osmansko carstvo moglo da se uključi, ali samo ukoliko se odrekne islama (str. 72). Evropa je slične „pristupne uslove“, tj. pravo da određuje kriterijume i procenjuje stepen razvoja i

² Konstruktivizam nasuprot tome drži da nema subjekta ni identiteta van datog konteksta.

modernizacije nekog društva, zadržala do današnjih dana. Naime, radi se o jednoj radikalno evropocentričnoj slici sveta, prema kojoj je Evropa kolevka i garant demokracije, modernosti i ravnopravnosti i kao takva ima pravo da nameće svoj sistem vrednosti drugim društvima.

„Istok’ je zaista *drugo* Evrope i on se stalno reciklira u predstavljanju evropskih identiteta“ (str. 229), navodi autor. Evropski identitet karakteriše „odsustvo istočnosti“ (str. 229), što je naročito zanimljivo proučavati u kontekstu Balkana i njegove konstrukcije kao onog koji nije radikalno Drugi, a koji je blizak sopstvu, ali opet nedovoljno sličan njemu. Ovakvo fluidno određenje jednog regiona u službi je političkih ciljeva, i uvek može biti iskorišćeno kao opravdanje za agresiju, budući da je njegov položaj „ni na nebu ni na zemlji“ posledica njegove buntovne prošlosti i grehova koje veliki Subjekt još nije oprostio. Tada „bilo kakva razlika, i ona najmanja, može dobiti politički značaj i upotrebiti se za omeđivanje identiteta“ (str. 54).

Iako je posle nešto više od jedne decenije prevedena na srpski jezik, ova studija je dragocen izvor u analizi načina proizvodnje nacija u Druge, a u tom smislu se može posmatrati i aktuelna situacija u regionu. Na Balkanu, „istoci“ su brojni, a u političkom diskursu zemalja u regionu koje se približavaju Evropskoj uniji, uvek se s vremena na vreme pojavi motiv nedovoljno razvijenih, istočnih suseda, kako bi se označila sopstvena nadmoć – orijentalizmi se reprodukuju na balkanski način. S druge strane, istu dinamiku koju Nojman opisuje u potčinjenom, pripravnničkom položaju ruskog i turskog Drugog, možemo uočiti i u primeru Srbije i njenih pokušaja da započne pregovore o pridruživanju Evropskoj uniji.

Konkretni Drugi se menjaju, ali diskurs ostaje nepromenjen: nadmoćni učitelj i skrušeni učenici. No, moć, kako ona realna – vojna, ekonomska i politička, tako i simbolička, promenljiv je faktor, ali jedna stvar ostaje zapisana kao nepromenljiva: istorijat našeg simboličkog, ali i realnog (mal)tretiranja drugosti, zapravo je povest našeg ličnog razvoja, nabolje ili nagore.